

Ministerie van Defensie
Ministerie van Economische Zaken

**Assurancerapport bij de
Jaarrapportage project VF16 over het jaar 2009**

Uitgebracht ten behoeve van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal

Peildatum 31 december 2009

Datum	13 april 2010
Status	Definitief

Colofon

Audit Dienst Defensie
Audit Dienst Economische Zaken

Van der Burchlaan 31
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Nummer

BS/2010012189
AD/10058639

Inhoud

	Colofon	3
	Voorwoord	6
1	Inleiding	7
2	De in de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 2009 verantwoorde verplichtingen, uitgaven en ontvangsten	9
2.1	Accountantsverklaring	9
2.2	Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 4 Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 2009).	11
3	Assurance-rapport inzake de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009	12
3.1	Inleiding	12
3.2	Criteria	12
3.3	Samenvatting van de verrichte werkzaamheden	13
3.4	Managementsamenvatting	15
3.5	Bevindingen	18
3.5.1	De beheersing en het beheer van het project	18
3.5.2	Kwaliteit van de bestuurlijke informatievoorziening	18
3.5.3	Audit informatie	19
3.5.4	De kwaliteit en volledigheid van de informatie in de jaarrapportage	20
3.5.5	Verwervingsvoorbereiding, stuksprijs en exploitatiekosten-budget	24
3.5.6	Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid	24
3.5.7	Nederlandse projecten	25
3.5.8	Inschakeling Nederlandse industrie	25
3.5.9	Business case	26

Bijlage: Financiële Verantwoording uit Jaarrapport VF16

Voorwoord

Om de aanpak en werkwijze van de departementale auditdiensten met betrekking tot de controle- en rapportage taak voortvloeiend uit de Regeling Grote Projecten (RGP) te stroomlijnen en zoveel mogelijk te uniformeren, heeft binnen de departementale auditdiensten een herijking van deze aanpak en werkwijze plaatsgevonden. Dit heeft naast een gewijzigde aanpak eveneens geleid tot een gewijzigde rapportage. De rapportage bestaat nu uit een accountantsverklaring bij de financiële verantwoording van dit grote project en assurance-rapport. Wij hebben het assurance-rapport toegespitst op de specifieke informatiebehoefte van de Tweede Kamer (dimensie product, tijd en geld) en de problematiek van het project. Daarmee is de vergelijkbaarheid met onze eerdere rapportages zoveel mogelijk gewaarborgd.

In de RGP wordt in het kader van de jaarrapportage een oordeel gevraagd over een aantal nader benoemde aspecten. In relatie tot de geldende beroepsregels voor accountants leidt dit in beginsel tot een assurance-opdracht.

Op grond van de beroepsregels hebben wij de opdracht tweeledig verdeeld en rapporteren wij als volgt:

- Een accountantsverklaring bij de financiële verantwoording van de tot en met 2009 daadwerkelijk aangevane verplichtingen, de uitgaven en de ontvangsten.
- Een assurance-rapport met conclusies en onderliggende bevindingen.

In hoofdstuk 2 is de accountantsverklaring opgenomen.

In hoofdstuk 3 zijn conclusies en de onderliggende bevindingen met betrekking tot de kwaliteit en volledigheid van de financiële en niet-financiële informatie in de jaarrapportage in relatie tot de gestelde eisen in de RGP, met betrekking tot het proces van totstandkoming van de toekomstgerichte financiële informatie en van de niet-financiële informatie en met betrekking tot de beheersing en het beheer van het project. Voorts zijn conclusies en bevindingen opgenomen met betrekking tot de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses, het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpassing en overige bevindingen.

1 Inleiding

Opdracht

Het project "Vervanging F-16" is door de Tweede Kamer op 17 juni 1999 als groot project aangewezen. De Vaste Commissie voor Defensie (VCD) van de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft in een brief van 23 september 1999 aangegeven op welke wijze de commissie de RGP voor dit project wil hanteren. In deze brief worden eisen gesteld aan de in de jaarrapportage op te nemen informatie, de scope van de werkzaamheden en het daaruit voortvloeiend oordeel van de auditdiensten. In oktober 2009 heeft de VCD haar informatiebehoefte herijkt. De voorzitter van de VCD heeft in haar brief van 27 oktober 2009 het ministerie van Defensie hieromtrent geïnformeerd.

Om het doel te realiseren hebben wij een onderzoek uitgevoerd naar de specifiek in de RGP genoemde aspecten:

- De beheersing en het beheer van het project.
- De kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet financiële informatie.

Vanwege het bijzondere- en politiek gevoelige karakter van dit grote project, hebben wij ook de volgende aspecten meegenomen in ons onderzoek:

- De toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses.
- Realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid.

Voor dit project werken op verzoek van de Minister van Defensie en met instemming van de Minister van Economische Zaken, de beide Auditdiensten samen in de vorm van een joint audit.

Beschrijving van het object van onderzoek

Wij hebben de Jaarrapportage inclusief de in bijlage 4 opgenomen financiële verantwoording van het Project Vervanging F16 over het jaar 2009, die als bijlage bij ons rapport is gevoegd, onderzocht. Deze jaarrapportage is opgesteld onder de verantwoordelijkheid van de Staatssecretaris van Defensie en de Minister van Economische Zaken.

Het is onze verantwoordelijkheid om een accountantsverklaring af te geven en conclusies en bevindingen te formuleren.

Reikwijdte

Betreffende de informatie in de jaarrapportage hebben wij met de volgende beperkingen in ons onderzoek te maken:

- De financiële informatie bestaat uit zowel gerealiseerde als toekomstige (geraamde) exploitatie - en investeringskosten evenals de (geschatte effecten) van de industriële participatie. De geraamde kosten en de toekomstig benodigde budgetten zijn zowel gebaseerd op ramingen van het JSF Program Office (JPO) waar Nederland in is vertegenwoordigd, als voor wat betreft het nationale gedeelte op de ramingen van de projectorganisatie in Nederland.
- De toekomstgerichte informatie heeft betrekking op een periode tot 2052 en is gebaseerd op veronderstellingen en schattingen. De werkelijk uitkomsten zullen naar alle waarschijnlijkheid afwijken van de voorspelling, aangezien de veronderstelde gebeurtenissen zich veelal niet zullen voordoen zoals verwacht en de afwijking van materieel belang kan zijn.
- Voor wat betreft de (externe) informatie over (de ontwikkeling van) de JSF en de validatie hiervan zijn de beide departementen en wij in grote mate afhankelijk van hetgeen daaromtrent uit de Verenigde Staten van diverse instanties beschikbaar wordt gesteld. Binnen de beide departementen zelf zijn relatief weinig mogelijkheden aanwezig om deze informatie op betrouwbaarheid te toetsen. Veelal wordt deze informatie als een gegeven aangenomen en bezien op de consequenties voor het project in Nederland. De gesloten MoU's bieden de partnerlanden geen ruimte voor een zelfstandig onderzoek naar de juistheid van de kostenramingen en de feitelijke projectbestedingen. Wij kunnen daarom geen oordeel geven over de betrouwbaarheid van de informatie uit de Verenigde Staten.
- Bij tal van lopende en nieuwe projecten binnen Defensie wordt rekening gehouden met het Project Vervanging F-16. Deze gerelateerde projecten zijn niet in het projectbudget Vervanging F-16 opgenomen. Omdat deze gerelateerde projecten niet onder de projectdefinitie vallen, hebben wij deze gerelateerde projecten niet in ons onderzoek betrokken.
- Het JPO maakt geen deel uit van ons onderzoek en zij maakt evenmin onderdeel uit van de Nederlandse projectorganisatie.
- In de jaarrapportage is een hoofdstuk opgenomen met relevante (inter)nationale rapporten en studies, waarbij per rapport een korte inhoudsbeschrijving is gegeven en een beoordeling. Dit hebben wij marginaal beoordeeld voor zover onze accountantsdeskundigheid strekt.
- In de jaarrapportage wordt veelvuldig verwezen naar aan de Tweede Kamer verstrekte informatie. Wij hebben de inhoud en de juistheid van deze informatieverschaffing aan de Tweede Kamer niet in ons onderzoek betrokken en onze conclusies in dit rapport betreffen dan ook niet deze informatie en brieven tenzij uitdrukkelijk vermeld.

2 De in de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009 verantwoorde verplichtingen, uitgaven en ontvangsten

2.1 **Accountantsverklaring**

Den Haag, 13 april 2010

Afgegeven ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Opdracht

Wij hebben de juistheid, volledigheid en comptabele rechtmatigheid van de verplichtingen, uitgaven en ontvangsten zoals opgenomen in de Financiële Verantwoording (bijlage 4 van de bijgaande Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009) gecontroleerd.

De Staatssecretaris van Defensie en de Minister van Economische Zaken zijn uit hoofde van de Regeling Grote Projecten verantwoordelijk voor het opstellen van de Jaarrapportage 2009. Evenals voor de juistheid, volledigheid en comptabele rechtmatigheid van de daarin opgenomen verplichtingen, uitgaven en ontvangsten.

Het is onze verantwoordelijkheid een oordeel te geven over de juistheid, volledigheid en comptabele rechtmatigheid van deze verplichtingen, uitgaven en ontvangsten.

Werkzaamheden

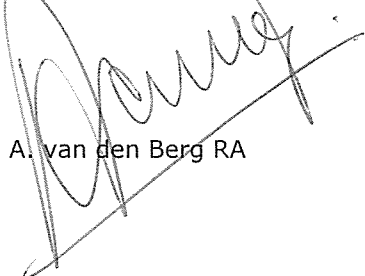
Wij hebben onze controle verricht in overeenstemming met Nederlands recht. Dienovereenkomstig dienen wij onze controle zodanig te plannen en uit te voeren dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen over de juistheid, volledigheid en comptabele rechtmatigheid van de in de Jaarrapportage opgenomen verplichtingen, uitgaven en ontvangsten. Een controle omvat onder meer een onderzoek door middel van deelwaarnemingen van relevante gegevens. Wij zijn van mening dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Oordeel

Naar ons oordeel geeft de Financiële Verantwoording in bijlage 4 van de bijgaande Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009 de verplichtingen, uitgaven en ontvangsten in alle van materieel belang zijnde aspecten juist en volledig weer op basis van het kas-verplichtingenstelsel als bedoeld in artikel 3 van de Comptabiliteitswet 2001.

Voorts zijn wij van oordeel dat deze verantwoorde verplichtingen, uitgaven en ontvangsten in alle van materieel belang zijnde aspecten voldoen aan de eis van comptabele rechtmatigheid als bedoeld in de Regeling Rijksbegrotingvoorschriften 2009.

*Programmamanager
Auditdienst Defensie
Ministerie van Defensie*

A. van den Berg RA

*Directeur
Auditdienst van het
Ministerie van Economische Zaken*

W. Schellekens RA

2.2 **Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 4 van de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009).**

Bij onze controlewerkzaamheden op de in 2009 gerealiseerde betalingen en aangegane verplichtingen hebben wij vastgesteld dat de administratieve vastlegging voor verbetering vatbaar is.

Zo hebben wij ten aanzien van de gerealiseerde betalingen geconstateerd dat betalingen voor LRIP-3 niet als voorschotbetalingen waren vastgelegd.

Voor wat betreft de verplichtingen hebben wij geconstateerd dat deze waren geadministreerd zonder dat sprake was van een juridische verplichting. Ook is vastgesteld dat juridische verplichtingen niet waren geadministreerd als gevolg van in latere jaren gecommiteerde budgetten.

In de Financiële Verantwoording zijn de standen weergegeven, nadat deze naar aanleiding van onze bevindingen zijn gecorrigeerd.

3 Assurance-rapport inzake de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2009

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn onze conclusies met de onderliggende bevindingen opgenomen met betrekking tot de volledigheid en kwaliteit van de in de jaarrapportage 2009 opgenomen informatie, de toereikendheid van de beheersing en het beheer van het project, de toegepaste calculatiemethoden en risico-analyses, het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid en de overige onderwerpen.

Wij hebben ons onderzoek verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder Standaard 3000 "Assurance-opdrachten anders dan opdrachten tot controle en beoordeling van historische financiële informatie" en Standaard 3400 "Onderzoek van toekomstgerichte financiële informatie". Dienovereenkomstig hebben wij ons onderzoek zodanig gepland en uitgevoerd dat een redelijke zekerheid is verkregen voor onze conclusies met betrekking tot de door ons onderzochte punten. Een assurance-opdracht omvat onder meer een onderzoek door middel van deelwaarnemingen van relevante gegevens.

Wij zijn van mening dat de door ons verkregen assurance-informatie voldoende en geschikt is als basis voor onze conclusies.

3.2 Criteria

De kwaliteit en de volledigheid van de in de jaarrapportage 2009 opgenomen financiële en niet-financiële informatie is beoordeeld aan de hand van de eisen die hieraan worden gesteld in de RGP en aan de informatiebehoefte van de Tweede Kamer, zoals vastgelegd in de brieven van de VCD van 23 september 1999 en 27 oktober 2009.

Ons onderzoek is grotendeels uitgevoerd bij de projectorganisatie van de Ministeries van Defensie en Economische Zaken. Daarbij hebben wij ons onder meer gebaseerd op de volgende bronnen:

- Het Government Accountability Office (GAO) rapport "Additional Costs and Delays Risk Not Meeting Warfighter Requirements on Time", GAO-10-382, 19 maart 2010.
- Schriftelijke stukken betreffende de informatievoorziening en correspondentie aan en met de Tweede Kamer.
- Correspondentie en (beleids-) gegevens en de onderliggende (financiële) administraties.
- Verslagen van diverse nationale en internationale overlegfora.
- Interviews met de medewerkers van de projectorganisatie van de ministeries van Defensie en Economische Zaken in Nederland.

- Interviews met een aantal relevante betrokkenen van de Bestuursstaf van Defensie.
- Bezoeken van het joint audit team aan de Verenigde Staten bij verschillende relevante instanties.
- Opgaven van de partijen van de MedeFinancieringsOvereenkomst (MFO) en de bij EZ bekende andere partijen die JSF contracten hebben gekregen.

Wij merken op dat het GAO primair de situatie voor de Amerikaanse overheid schetst. Dit houdt in dat de genoemde aantallen en bedragen zich niet direct laten doorvertalen naar de Nederlandse situatie.

Met betrekking tot de totstandkoming van de toekomstgerichte financiële informatie en niet-financiële informatie geldt dat de desbetreffende informatie op een ordelijke, controleerbare en deugdelijke wijze tot stand dient te komen. De belangrijkste in dat kader vast te stellen aspecten zijn dat:

- De verantwoordelijkheden en bevoegdheden goed in het totstandkomingproces zijn belegd.
- Het totstandkomingproces achteraf reconstrueerbaar is.
- De informatie die als uitkomst van het totstandkomingproces is opgeleverd, op volledige en juiste wijze in de jaarrapportage is opgenomen.

Verder geldt dat de toekomstgerichte financiële informatie en de niet-financiële informatie niet strijdig mag zijn met andere in de jaarrapportage opgenomen informatie. Waar nodig dient de niet-financiële informatie te zijn voorzien van een duidelijke bronvermelding.

De aandachtspunten voor beide departementen zijn de beheersmaatregelen met betrekking tot de toereikendheid van de projectorganisatie, de relevante interne regelgeving, de kwaliteit van de bestuurlijke informatievoorziening, de werking van de administratieve organisatie, de werking van het systeem van interne controle en het risicomanagement.

3.3 **Samenvatting van de verrichte werkzaamheden**

De volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie

Ter zake van de volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie, zijn wij nagegaan of de volgens artikel 12 van de RGP en de in de brieven van de VCD gestelde (aanvullende) informatie-behoefte, is opgenomen in de jaarrapportage.

Het proces van totstandkoming van de in de jaarrapportage opgenomen toekomstgerichte financiële informatie en de niet-financiële financiële informatie

Wij zijn nagegaan dat deze informatie in de jaarrapportage ordelijk, controleerbaar en deugdelijk tot stand is gekomen.

Voorts zijn wij nagegaan dat deze informatie niet strijdig is met de historische financiële informatie en de niet-financiële informatie in de jaarrapportage.

De toereikendheid van de beheersing en het beheer van het project

Wij hebben de opzet en werking van het beheer en de beheersing van het project - waaronder de administratieve processen en interne controlemaatregelen - beoordeeld door middel van interviews en de beoordeling van de relevante documentatie ter zake. Wij hebben onder meer aandacht besteed aan de beheersmaatregelen met betrekking tot de planning, de voortgangsbewaking, de budgetbewaking, de interne informatievoorziening en het risicomanagement.

3.4 **Managementsamenvatting**

De Jaarrapportage van het project VF-16 over het jaar 2009 bevat de aspecten die de RGP, de brieven van de VCD van september 1999 en oktober 2009 omvat. Met inachtneming van de beperkingen als vermeld in hoofdstuk 1, zijn wij van mening dat de informatie met betrekking tot het project VF-16 evenals de (inter)nationale ontwikkelingen met betrekking tot de JSF en de ontwikkelingen met betrekking tot de businesscase juist in de jaarrapportage zijn weergegeven.

Bij deze conclusie plaatsen wij de hierna volgende opmerkingen:

- Wij hebben op 23 december 2009 het JPO formeel verzocht auditinformatie beschikbaar te stellen. Het JPO heeft inmiddels gemeld dat vanuit de partnerlanden geen auditrapporten beschikbaar zijn gesteld (maar doet geen uitspraak over de rapporten van de VS) en dat de DCMA rapporten beschikbaar zullen worden gesteld. Tot op heden hebben wij nog geen rapporten ontvangen. Tot nog toe is een tweetal onderzoeken door het Joint Estimate Team (JET) uitgevoerd. De partnerlanden zijn op de hoogte gesteld van de uitkomsten van deze onderzoeken. Volgens de director van CAPE (Cost Assessment and Program Evaluation) is naar aanleiding van het zogenaamde JET II-onderzoek geen schriftelijk rapport opgesteld. Volgens het JPO zijn beide rapporten niet vrijgegeven aan de partnerlanden.
- De financiële tabellen zijn gebaseerd op een planningsaantal van 85 vliegtuigen en aangepast naar prijspeil 2009. De aanpassing van prijspeil 2005 naar 2008 en van 2008 naar 2009 zijn verwerkt in de Defensie begrotingsadministratie en recent geautoriseerd door het Ministerie van Financiën (IRF).
- De ontwikkelingen in de VS met betrekking tot het JSF-programma zijn recent turbulent geweest. Dit leidt tot een heroverweging van het programma in verband met de Nunn McCurdy Act. Hierdoor is de informatiewaarde van de in de jaarrapportage opgenomen cijfers/tabellen beperkt.
- Vanwege de vele onzekerheden rondom dit project kunnen wij geen oordeel vormen over de toereikendheid van het huidige projectbudget van € 6.275 miljoen, prijspeil 2009 en plandollarkoers \$ 1,00 = € 0,83.
- In 2009 heeft het JPO een geraamde stijging gemeld in de kosten voor productietooling, met een NL-aandeel van € 50 mln. Dit bedrag is nog niet ten laste van het Nederlandse PSFD-budget gebracht. Indien de geraamde stijging daadwerkelijk optreedt en ten laste van het PSFD-budget wordt gebracht, ontstaat in de toekomst een mogelijk financieel risico met betrekking tot het resterende PSFD-budget.

- De kas/verplichtingen begrotingsadministratie is niet (in)gericht op het voeren van een langlopende projectadministratie.
- De DMO-controller is voornemens de komende maanden een hulpmiddel (spreadsheet) te ontwikkelen dat het (extracomptabele) hart zal vormen van de meerjarige financiële projectadministratie.
- De opzet en werking van het beheer en beheersing van het project was in 2009 bij beide departementen toereikend. Zo is ondermeer de control-awareness toegenomen en zijn activiteiten ontplooid op het gebied van de archivering van de stukken.
- De concern- (HDFC)- en DMO-controller hebben door het geven van hun paraaf ingestemd met de in de Jaarrapportage PVF16 opgenomen financiële paragrafen. Hiermee wordt invulling gegeven aan het gestelde in de Comptabiliteitswet c.a.
- In de reactie op het monitoring rapport van de Algemene Rekenkamer heeft de Staatssecretaris van Defensie aangegeven dat hij met betrekking tot de noodzakelijke sturingsinformatie voor ALIS een deelplan zal opstellen en dit plan formeel deel zal laten uitmaken van het project Vervanging F-16.
- De meerkosten van een nationale OT&E zijn in 2007 door het ministerie van Defensie onderbouwd geraamd op circa €200 miljoen (prijsspeil 2007). Dit bedrag is niet aangepast aan de huidige situatie.
- De kosten voor de ontwikkeling van de F-35 zijn fors gestegen. De GAO verwacht in de toekomst nog verdere stijgingen. Nederland gaat er, evenals de andere SDD-partners, vanuit dat op grond van het SDD MoU deze stijgingen niet zullen leiden tot een bijdrage van de partners. Er dient te worden bewaakt dat in de aankooprijzen van toestellen geen ontwikkelingskosten worden verdisconteerd.
- Voor het eerste testvliegtuig is Nederland volgens een (*cost plus incentive*) contract, verplichtingen aangegaan. Het GAO constateert een achterblijvende learningcurve bij LM. De uiteindelijke kosten van het eerste NL testtoestel zijn als gevolg van deze contractvorm onduidelijk.
- Rentelasten als gevolg van staatsleningen worden doorgaans niet geraamd op de begroting van Financiën en niet toegerekend aan specifieke uitgavencategorieën. Wij stellen vast dat tegenover de opgevoerde rentekosten in beginsel een overeenkomstige batenstroom van de MFO-partijen hoort te staan als onderdeel van de business case, die echter door Defensie vanwege het onzekere karakter van de industrie-afdrachten in geval Nederland zou uitstappen uit het JSF-programma, in de kolom schatting is opgenomen en met de omschrijving NTB (=nog te bepalen).

- In deze jaarrapportage over 2009 is, om te voldoen aan het aanvullende informatieverzoek van de VCD, voor het eerst een hoofdstuk opgenomen over (inter)nationale rapportages en studies. Wij hebben geconstateerd dat de Defensie-organisatie een grote inspanning heeft verricht om aan deze nieuwe informatiebehoefte te voldoen. Wij kunnen geen uitspraak doen over de volledigheid van de opgenomen rapportages, omdat niet altijd gestructureerd is vastgelegd op welke wijze de informatie is verkregen. Overigens merken wij op dat bij ons geen rapporten bekend zijn die niet opgenomen zijn, voor zover vallend binnen de in de Jaarrapportage beschreven werkwijze. Onze marginale toets van de door Defensie geschreven beoordeling heeft niet tot opmerkingen geleid.

3.5 **Bevindingen**

3.5.1 De beheersing en het beheer van het project

In onze voorgaande Assurance-rapporten hebben wij gerapporteerd over de toereikendheid van de opzet en werkwijze van het projectbeheer bij het ministerie van Defensie en het ministerie van Economische Zaken. Ook in 2009 luidt onze overall conclusie dat de opzet en werking van het beheer en de beheersing van het project bij beide departementen toereikend waren.

3.5.2 Kwaliteit van de bestuurlijke informatievoorziening

Ministerie van Defensie

- Er is sprake van een verbeterde control-awareness op zowel het niveau van concern-(HDFC)- als de DMO controller.
- Beide controllers hebben door het geven van hun paraaf ingestemd met de financiële paragrafen zoals opgenomen in de Jaarrapportage PVF16. Hiermee wordt invulling gegeven aan het gestelde in de Comptabiliteitswet, Besluit Taak FEZ en de hierop gebaseerde interne Defensie-regelgeving.
- De institutionele kennis is beter gespreid en geborgd binnen de DMO organisatie. De archivering van de documentatie vanaf de start van het project, is binnen de projectorganisatie opgepakt en de digitalisering zal medio 2010 vorm hebben gekregen. De wijze van archivering buiten de projectorganisatie wordt momenteel nader onderzocht door de DMO-organisatie.

De kwaliteit van de opzet en werking van de administratieve organisatie

- Bij onze controlewerkzaamheden op de in 2009 gerealiseerde betalingen en aangegane verplichtingen hebben wij vastgesteld dat de administratieve vastlegging voor verbetering vatbaar is.
- Zo hebben wij ten aanzien van de gerealiseerde betalingen geconstateerd dat betalingen voor LRIP-3 niet als voorschotbetalingen waren vastgelegd.
- Voor wat betreft de verplichtingen hebben wij geconstateerd dat deze waren geadministreerd zonder dat sprake was van een juridische verplichting. Ook is vastgesteld dat juridische verplichtingen niet waren geadministreerd als gevolg van in latere jaren gecommiteerde budgetten.
- In de in bijlage 4 opgenomen cijferopstellingen zijn de standen weergegeven, nadat deze naar aanleiding van onze bevindingen zijn gecorrigeerd.

Risicomangement

- Sinds november 2009 moet binnen de projecten van Defensie gewerkt worden volgens een gangbare beheersingssystematiek (zgn. Prince II). Daaronder valt ook risicomangement en het gebruik van risicoregisters. In 2010 zal hieraan invulling worden gegeven.
- De begrotingsadministratie is in overeenstemming met de Comptabiliteitswet ingericht volgens het kas/verplichtingenstelsel. Deze administratie is in 2009 niet (in)gericht op het voeren van een langlopende projectadministratie en het verstrekken van de daarvoor benodigde meerjarige financiële historische en toekomstgerichte informatie ten behoeve van het projectbeheer. Toegezegd is dat de controller PVF16 de komende maanden een hulpmiddel (spreadsheet) ontwikkelt, dat het (extracomptabele) hart zal vormen van de financiële projectadministratie.

Ministerie van Economische Zaken

- Ten aanzien van de beheersing en het beheer van het project bij het Ministerie van Economische Zaken hebben wij vastgesteld dat de projectorganisatie in 2009 toereikend heeft gefunctioneerd. Zoals vermeld in de jaarrapportage 2009 is de verantwoordelijkheid voor dit dossier in 2009 overgegaan naar de directeur Ondernemen binnen het DG O&I. Voor het overige is de project-organisatie niet gewijzigd.

3.5.3 *Audit informatie*

In hoofdstuk 1 is ingegaan op de beperkingen waarmee wij in ons onderzoek te maken hebben. Eén daarvan is dat de kosten en benodigde budgetten zowel gebaseerd zijn op ramingen van het JPO als, voor wat betreft het nationale gedeelte, op de ramingen van de projectorganisatie in Nederland. Voor het verkrijgen van Amerikaanse informatie gelden, als randvoorwaarden, de afspraken in de verschillende MoU's over onder andere de auditactiviteiten van partnerlanden.

Wij hebben op 23 december 2009, op grond van deze MoU's, door tussenkomst van de National Deputy, het JPO formeel verzocht auditinformatie beschikbaar te stellen. Op 25 maart 2010 hebben wij hierop van JPO een reactie ontvangen.

Daarin wordt gesteld dat:

- Tot op heden geen van de "non-U.S. National Audit Institutions" rapporten hebben opgeleverd aan het JPO. Indien rapporten worden ontvangen, zullen deze beschikbaar worden gesteld aan de National Deputy.

- Tot op heden een tweetal JET onderzoeken is uitgevoerd. De partnerlanden zijn op de hoogte gesteld van de inhoud van deze onderzoeken. De onderliggende rapporten zijn niet vrijgegeven aan de partnerlanden.
  - Wij merken op dat volgens de director van CAPE er geen specifiek JET II rapport is opgesteld.
- De DCMA rapporteert over de kwaliteit, kosten en tijdigheid van aan US Government geleverde goederen en diensten. De rapporten zijn beschikbaar voor de National Deputy, nadat deze zijn geschoond van commercieel gevoelige informatie.
- De DCAA verantwoordelijk is voor het uitvoeren van contract audits voor het DoD. Hiertoe beoordeelt zij het aankoopproces ten behoeve van alle partners en reviewt zij de facturen met betrekking tot de aanschaf van de JSF.

Wij merken op dat wij tot op heden geen auditrapporten via de National Deputy ontvangen hebben.

3.5.4 De kwaliteit en volledigheid van de informatie in de jaarrapportage

Dimensie Product

In de Jaarrapportage 2009 is het aantal uitgevoerde testvluchten opgenomen en wordt aangegeven dat het aantal vluchten in 2009 slechts 10% van het geplande aantal betrof. Het GAO rapporteert over het gehele testprogramma en stelt dat volgens het testplan uit 2007, ultimo 2009 13 % van het totaal aantal testvluchten uitgevoerd zou moeten zijn. Ultimo 2009 is slechts 3 % uitgevoerd. Met het opvoeren van de testcapaciteit beoogt het DoD de opgelopen vertraging in de SDD-fase te beperken tot april 2016.

Zoals in de Jaarrapportage is opgenomen, signaleert het GAO het risico dat, met het grootste deel van de testactiviteiten nog in het vooruitzicht en als gevolg van de samenloop van ontwikkeling en productie, er verdere aanpassingen in het ontwerp en het productieproces noodzakelijk kunnen zijn, die leiden tot verdere vertraging en kostentoeenames.

Het GAO merkt op dat de voortdurende productie-inefficiency, de problemen met (niet passende) onderdelen en ontwerp-aanpassingen erop wijzen dat de productieprocessen nog onvoldoende rijp zijn om de verwachte productie-aantallen op doelmatige wijze te realiseren. Het ontwerp blijkt nog niet voldoende stabiel, wat blijkt uit een fors groeiend aantal wijzigingen in de produktietekeningen.

Geluid

In overeenstemming met de motie Hamer wordt in de Jaarrapportage op toereikende wijze ingegaan op de geluidaspecten. Met een afzonderlijke brief heeft de Staatsecretaris van Defensie de Tweede Kamer geïnformeerd over het feit dat het Noorse ministerie van Defensie meldt niet bekend te zijn met een specifiek Noors geluidsrapport over de F-35 uit oktober 2009.

ALIS

Evenals in voorgaande jaarrapportages is de koppeling van het Autonomic Logistics Information System (ALIS) aan de Nederlandse defensiesystemen als risico vermeld. ALIS biedt de mogelijkheid relatief autonoom te opereren, maar dient wel te worden voorzien van Nederlandse defensie informatie. Dit behoeft niet per definitie door middel van een geautomatiseerde koppeling. De noodzaak van uitgebreide en complexe geautomatiseerde koppelingen aan de Nederlandse defensiesystemen is minder groot dan eerst werd aangenomen. Een adequate (geautomatiseerde) koppeling is echter wel van belang voor de bedrijfsvoering van het ministerie van Defensie.

In de Jaarrapportage over 2009 wordt aangegeven dat geen noodzaak bestaat voor informatie-uitwisseling tussen ALIS en Defensie systemen.

In de reactie op het monitoring rapport van de Algemene Rekenkamer heeft de Staatssecretaris van Defensie aangegeven dat hij met betrekking tot de noodzakelijke sturingsinformatie voor ALIS een deelplan zal opstellen en dit plan formeel deel zal laten uitmaken van het project Vervanging F-16.

Het accreditatieplan dat zowel in het AR monitoring rapport als de Jaarrapportage wordt aangehaald, biedt op hoofdlijnen een eerste aanzet van de benoemde activiteiten. Als geheel zal het plan worden voorzien van de juiste uitgangspunten en scope.

De jaarrapportage refereert aan een geplande uitvoering van een site survey in 2010 op de Vliegbasis Volkel en dat op basis hiervan verder inzicht verkregen wordt in de benodigde infrastructurele aanpassingen. Dit betekent mogelijke aanpassingen aan de fysieke locaties zodat voldaan kan worden aan de gestelde specifieke eisen.

Dimensie Tijd

Wij merken op dat de verwachte Nederlandse invoerreeks (behoudens de testvliegtuigen in 2011 en 2012) van de vervanging van de F-16, voorziet in de eerste leveringen in 2014. Inmiddels is duidelijk dat de beslissing tot de full rate production (FRP) in plaats van oktober 2014 naar verwachting in april 2016 zal worden genomen.

In de VS heeft deze vertraging ertoe geleid dat de planning van de Initial Operating Capability (IOC) van de krijgsmachtonderdelen eveneens naar 2016 is opgeschoven. Het GAO constateert dat dit ook kan betekenen dat kostbare voorzieningen noodzakelijk zijn om de huidige luchtvloot inzetbaar te houden.

Dimensie Geld

De Jaarrapportage geeft inzicht in de gestegen ontwikkelingskosten van het F-35 programma van USD 34,4 mrd. in 2001 tot USD 46,2 mrd. in 2008 naar USD 49,3 mrd. in FY 2011.

De 'under secretary of Defense' van de VS heeft in zijn "acquisition decision memorandum" van 24 februari 2010 de herstructurering van het programma aangekondigd om de verwachte kosten- en tijdsoverschrijding te beperken tot 18 maanden. De daarmee gemoeide extra kosten van USD 2,8 mrd. worden gefinancierd uit het JSF production program, FY 2011 budget.

Indien LM de vliegtuigen uiteindelijk tegen lagere kosten kan leveren, zal in overleg met het Amerikaanse congres, worden getracht alsnog additioneel vliegtuigen binnen het budget te kopen.

Het GAO merkt op dat de herstructurering van het F-35 programma nog niet afgerond is en een verdere toename in kosten en doorlooptijd waarschijnlijk is. Daarnaast is in het budget FY 2011 van USD 49,3 mrd nog geen rekening gehouden met de resterende kosten van ontwikkelings-programma van de tweede motor van USD 1,6 mrd. (FY 2010 t/m 2016). De GAO verwacht in de toekomst nog verdere stijgingen.

Nederland gaat er, evenals de andere SDD-partners, vanuit dat op grond van het SDD MoU deze stijgingen niet zullen leiden tot een bijdrage van de partners. Er dient te worden bewaakt dat in de aankoopprijs van toestellen geen ontwikkelingskosten worden verdisconteerd. Indien Nederland als partner F-35's aanschaf zal (aanvullende) kostprijsinformatie beschikbaar moeten komen. Om vast te stellen dat de prijs van de Nederlandse vliegtuigen geen kosten voor ontwikkeling bevat, dient de juistheid van deze informatie door auditors te worden vastgesteld. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van de gebruikelijke procesgang voor contract auditing, van de contractencommissie en van de specifiek overeengekomen auditclausules in de MoU's.

In 2009 heeft het JPO een geraamde stijging gemeld in de kosten voor productietooling, met een NL-aandeel van € 50 mln. Dit bedrag is nog niet ten laste van het Nederlandse PSFD-budget gebracht. Indien de geraamde stijging daadwerkelijk optreedt en ten laste van het PSFD-budget wordt gebracht, ontstaat in de toekomst een mogelijk financieel risico met betrekking tot het resterende PSFD-budget.

Het GAO signaleert een financieel risico voor het DoD als gevolg van de gehanteerde contracten met LM voor aankoop van de JSF waarbij de risico's bij de koper komen te liggen. Voor het eerste testvliegtuig heeft Nederland verplichtingen aangegaan volgens een dergelijk (*cost plus incentive fee*) contract. Het GAO constateert ook dat de learningcurve bij LM zich minder gunstig ontwikkelt dan eerder werd aangenomen, voornamelijk als gevolg van een hogere loonkostencomponent dan verwacht. De uiteindelijke kosten van het eerste NL testtoestel zijn als gevolg van deze contractvorm onduidelijk.

Uitstap- en uitstelkosten

Rentelasten als gevolg van staatsleningen worden doorgaans niet geraamd op de begroting van Financiën en niet toegerekend aan specifieke uitgavencategorieën. In het specifieke financieringsmodel van de SDD-bijdrage is aangegeven dat ter dekking van deze financiering een opslag is opgenomen in de berekening van de bijdrage van de Nederlandse industrie (MFO-partijen). Wij stellen vast dat tegenover de opgevoerde rentekosten in beginsel een overeenkomstige batenstroom van de MFO-partijen hoort te staan als onderdeel van de business case, die echter door Defensie vanwege het onzekere karakter van de industrie-afdrachten in geval Nederland zou uitstappen uit het JSF-programma, in de kolom schatting is opgenomen en met de omschrijving NTB (=nog te bepalen).

Bovendien stellen wij vast dat deze post op een andere wijze is berekend dan de overeenkomstige post in de JVF16 2008. Als de overeenkomstige post in de JVF16 2008 op dezelfde wijze zou zijn vastgesteld als in 2009 zou deze € 55,6 mln. bedragen in plaats van de in 2008 opgenomen € 46,9 mln.

(Inter)nationale rapporten

In deze jaarrapportage over 2009 is, om te voldoen aan het aanvullende informatieverzoek van de VCD, voor het eerst een hoofdstuk opgenomen over (inter)nationale rapportages en studies. Het betreffende hoofdstuk begint met een beschrijving van de wijze waarop Defensie heeft getracht invulling te geven aan de aspecten volledigheid en relevantie.

Daarna wordt vervolgd met een korte beschrijving van de inhoud van de rapportages en een korte beoordeling. Door ons heeft een beoordeling plaatsgevonden van het proces van verkrijging van de rapporten evenals een marginale toets, voor zover onze accountantsdeskundigheid reikt, van de opgenomen beoordeling. Deze heeft niet geleid tot opmerkingen.

Wij hebben geconstateerd dat de Defensie-organisatie een grote inspanning heeft verricht om aan deze nieuwe informatiebehoefte te voldoen. Wel wordt opgemerkt dat niet altijd op een gestructureerde wijze is vastgelegd op welke wijze het aanvraagproces voor het verkrijgen van alle relevante rapporten is verlopen.

Zo zijn niet alle aanvragen (bij de militaire attachés of bij de NL vertegenwoordiging van JPO) reconstrueerbaar. Hierdoor kunnen wij geen uitspraak doen over de volledigheid van de opgenomen rapportages.

Overigens merken wij op dat bij ons geen rapporten bekend zijn die niet opgenomen zijn, voor zover vallend binnen de in de Jaarrapportage beschreven werkwijze.

Prijspeil

In de Jaarrapportage 2009 is de gepresenteerde financiële informatie naar het prijspeil 2009 weergegeven, tenzij anders vermeld.

3.5.5 Verwervingsvoorbereiding, stuksprijs en exploitatiekosten-budget

Het projectbudget van de verwervingsvoorbereiding is een raming. Het is bedoeld zoals aan de Tweede Kamer is meegedeeld voor de aanschaf van 85 toestellen en bijbehorende simulatoren, initiële reservedelen, infrastructuur, speciale gereedschappen, meet- en testapparatuur, documentatie, initiële opleidingen, transport en de betaling van BTW en mogelijke invoerrechten.

In 2008 deelde de HDFC ons mede dat de Inspectie der Rijksfinanciën (IRF) kon instemmen met de budgetwijziging van de verwervingsvoorbereiding van 2005 naar 2008. Achteraf bleek dat IRF de formele instemmingparagraaf in afwachting van een onderbouwing van de budgetwijziging niet heeft verstrekt. Wij hebben in overleg met IRF en, mede gelet op de tijdsdruk als gevolg van de Kamerdebatten in april 2009 en de verwachting van IRF dat begin mei 2009 alsnog formele instemming zou worden gegeven, besloten ons reeds verzonden assurance-rapport over 2008 niet te herzien.

De mutaties in de projectbudgetten van 2005 naar 2008 én 2008 naar 2009 zijn recent geaccordeerd door de IRF.

De jaarrapportage 2009 vermeldt wederom een kale stuksprijs (URF) van USD 49,5 mln. Dit is de laatst bekende stuksprijs van het JPO medio 2009 (prijspeil 2002). In de Jaarrapportage worden de verschillende prijzen en hetgeen daaronder moet worden verstaan toereikend toegelicht. Voorts wordt de verwachting uitgesproken dat de stuksprijs zal toenemen. Hierbij merken wij enerzijds op dat Nederland voornemens is de C-TOL (goedkoopste variant) aan te schaffen maar anderzijds voornemens is vroeg in de tijd relatief dure vliegtuigen te kopen.

De Jaarrapportage vermeldt eveneens dat de kosten van de exploitatie naar verwachting aanzienlijk zullen toenemen.

3.5.6 Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid

Het JSF project binnen de VS bevindt zich in een turbulente fase, wat waarschijnlijk tot uitdrukking komt in een heroverweging in het kader van de Nunn McCurdy Act. Ook komt binnenkort nieuwe financiële informatie, door middel van het SAR rapport beschikbaar, waarvan Defensie heeft aangegeven dat dit leidt tot een aanpassing van de kostprijs van de vliegtuigen. Zoals wij reeds in dit rapport hebben aangegeven dient daarmee ook het gehele verwervingsbudget en de toekomstige exploitatiekosten te worden bijgesteld.

Vanwege de vele onzekerheden rondom dit project kunnen wij geen oordeel vormen over de toereikendheid van het huidige projectbudget ter grootte van € 6.275 miljoen, prijsspeil 2009 en plandollarkoers van \$ 1,00 = € 0,83.

3.5.7 Nederlandse projecten

Nederland heeft, onder een aantal voorwaarden, volgens de bepalingen in het SDD MoU voor Nederlandse projecten USD 50 mln. beschikbaar. Uit de Jaarrapportage blijkt dat de inspanningen van het samenwerkingsverband van de ministeries van Defensie en Economische Zaken en de Nederlandse industrie tot een positief resultaat hebben geleid. Zo is in 2009 een contract getekend voor de ontwikkeling van Embedded Training voor USD 25,7 mln.

Daarnaast zijn projecten voor het gebruik van composieten in het landingsgestel en voor de ontwikkeling van multi-functionele gronduitrusting door het JPO goedgekeurd. Ultimo 2009 is inmiddels € 31,0 miljoen verplicht. Hiermee voldoet Nederland aan de eis dat per september 2009 de helft van de USD 50 mln. verplicht moet zijn en inmiddels al voldoet aan de vereiste 80% van september 2010. Per september 2011 dient de volledige USD 50 mln. verplicht te zijn.

3.5.8 Inschakeling Nederlandse industrie

Ten aanzien van de inschakeling van de Nederlandse industrie, vooral de waarde van de JSF-contracten, hebben wij het volgende vastgesteld:

- Het Ministerie van EZ heeft begin 2010 aan de MFO-ondertekenaars en de bij EZ bekende free-riders (bedrijven die wel JSF-contracten hebben verworven, maar de MFO niet hebben ondertekend), een opgave gevraagd van de verkregen contracten gedurende de SDD-fase ter verificatie van de verkregen JSF-contracten tot en met 31 december 2009.

Hierbij merken wij op dat wij van de totale waarde aan JSF-contracten, een bedrag ad USD 3,3 mln. niet aan de hand van een schriftelijke bevestiging van de betreffende organisatie kunnen verifiëren.

- Eén bedrijf heeft geen opgave verstrekt over 2009. Van dit bedrijf is daarom de schriftelijke bevestiging over 2008 ad USD 10,9 mln. gehanteerd. Wij hebben niet kunnen vaststellen of er wijzigingen op deze opgave hebben plaatsgevonden.
- In de jaarrapportage zijn de verkregen JSF-contracten (dit betreft zowel SDD als LRIP) opgenomen voor zover deze de officiële status van contract hebben. We benadrukken dat in ieder geval een belangrijk deel (USD 335 mln. ten opzichte van USD 471 mln.) van de genoemde LRIP-contracten nog niet heeft geleid tot daadwerkelijke orders en omzet. Het gaat hier om toegezegde productieomzet in Memoranda of Understanding, Memoranda of Agreement en Long Term Agreements, die nog niet is gerealiseerd.

- De bij EZ vier bekende free-riders hebben JSF-contracten met een waarde van in totaal USD 9,1 mln. binnengehaald.
- Van het in 2008 tot de MFO toegetreden bedrijf hebben wij nog geen formele toetredingsovereenkomst aangetroffen.
- Zodra de MFO-partijen betaalde productieomzet behalen, dienen deze partijen de Staat een opgave, voorzien van een accountantsverklaring, te verstrekken over de omvang van deze omzet.

Voor het beoordelen van de juistheid en volledigheid van de door de Nederlandse Luchtvaartindustrie behaalde JSF-gerelateerde omzet zal EZ de (half)jaarlijks aangepaste Industrial Participation (IP)-plannen van Lockheed Martin, Pratt & Whitney en General Electric betrekken.

Wij hebben deze plannen niet gebruikt bij onze verificatie, maar zullen deze gebruiken bij onze risicoanalyse ten behoeve van de keuze van de te onderzoeken accountantsverklaringen bij deze opgaven.

3.5.9 Business case

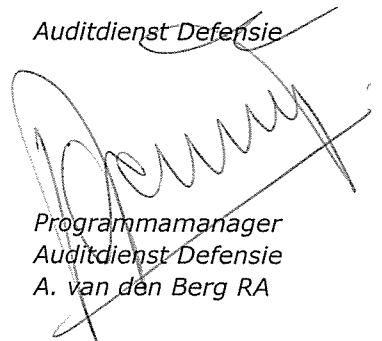
De ontwikkelingen met betrekking tot de businesscase zijn correct in de jaarrapportage weergegeven. Als onderdeel van het gedeeltelijk arbitraal eindvonnis oordeelde het scheidsgerecht dat het NIVR de verwachte omzet opnieuw diende te berekenen.

De luchtvaarttak van het NIVR is niet langer onderdeel van een onafhankelijk instituut, maar maakt sinds 1 september 2009 deel uit van het Ministerie van Economische Zaken. In zijn rapportage van 28 augustus 2009, heeft het NIVR de geprognosticeerde omzet berekend en de daaraan ten grondslag liggende methodologie beschreven. Wij hebben deze methodologie gevalideerd en hierover gerapporteerd.

Onze belangrijkste bevindingen waren:

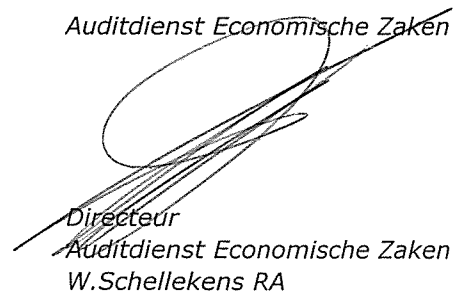
- Wij hebben geen inzage gekregen in de door de MFO-partijen verstrekte omzetinformatie en slechts gedeeltelijk in de verwerking daarvan door het NIVR. Ons onderzoek is daardoor beperkt gebleven zodat wij noch over de opgaven van de MFO-partijen, noch over de uitkomsten een uitspraak kunnen doen.
- Evenals in 2008 is bij de actualisatie 2009 uitgegaan van het in productie nemen van zowel de F135-motor (Pratt & Whitney) de F136-motor (General Electric/Rolls Royce) door het Fighter Engine Team.
- Het NIVR vermeldt in haar rapport dat Stork Fokker Elmo op basis van de artikelen 1.7¹ en 3.9² van de MFO, uitdrukkelijk heeft verzocht de omzet van de Stork vestiging in Turkije niet mee te nemen in de bepaling van de productieomzet. Het NIVR concludeert dat, indien de omzet van de bekabeling onderdeel zou uitmaken van de omzetbepaling, de totale productieomzet beduidend hoger zou zijn. Daardoor zou ook het afdrachtpercentage dalen.

Auditdienst Defensie

Programmamanager
Auditdienst Defensie
A. van den Berg RA

Auditdienst Economische Zaken

Directeur
Auditdienst Economische Zaken
W. Schellekens RA

---

¹ Onder omzet wordt verstaan de betaalde in Nederland behaalde omzet in de ruimste zin des woords, vóór belastingen

² Indien omzet uit participatie welke is betrokken bij de berekening van de hoogte van het percentage als bedoeld in art. 3.3.4 wordt behaald buiten Nederland, blijft de Partij wiens verwachte omzet uit participatie het betreft aansprakelijk voor betaling van het percentage over die omzet.

Datum

13 april 2010

Onze referentieBS/2010012189 en
AD/10058639**Contactpersoon**J.B.J. de Rooij RA
Teamleider

bijlage

Financiële Verantwoording

Realisatiecijfers Ontvangsten (in miljoen €)	ontvangen t/m 2008	ontvangen in 2009	ontvangen t/m 2009
Concept Demonstration Phase (Defensie)	0,0	0,0	0,0
Concept Demonstration Phase (EZ)	0,0	0,0	0,0
System Development and Demonstration (Defensie)	0,0	0,0	0,0
System Development and Demonstration (EZ)	4,5	0,0	4,5
Nederlandse projecten (Defensie)	0,0	0,0	0,0
Voortgezette verwervingsvoorbereiding (Defensie)	0,0	0,0	0,0
Totaal	4,5	0,0	4,5

Realisatiecijfers Betalingen (in miljoen €)	betaald t/m 2008	betaald in 2009	betaald t/m 2009
Concept Demonstration Phase (Defensie)	10,5	0,0	10,5
Concept Demonstration Phase (EZ)	82,8	0,0	82,8
System Development and Demonstration (Defensie)	746,5	15,0	761,5
Nederlandse projecten (Defensie)	12,2	6,0	18,2
Voortgezette verwervingsvoorbereiding (Defensie)	13,5	31,5	45,0
Totaal	865,5	52,5	918,0

Openstaande verplichtingen (in miljoen €)	openstaande verplichtingen t/m 2008	aangegane verplichtingen in 2009	betaald in 2009	openstaande verplichtingen t/m 2009
Concept Demonstration Phase (Defensie)	0,0	0,0	0,0	0,0
Concept Demonstration Phase (EZ)	0,0	0,0	0,0	0,0
System Development and Demonstration (Defensie)	43,9	1,7	15,0	30,6
Nederlandse projecten (Defensie)	0,0	18,9	6,0	12,8
Voortgezette verwervingsvoorbereiding (Defensie)	161,6	150,8	31,5	280,9
Totaal	205,5	171,4	52,5	324,3

Bovenstaand schema geeft per onderdeel van het project inzicht in de in 2009 gerealiseerde ontvangsten, de gerealiseerde betalingen, de aangegane verplichtingen als ook de openstaande verplichtingen naar de stand van begin en ultimo 2009 (in lopende prijzen). Dit overzicht wordt voor de eerste maal in de jaarrapportage opgenomen op grond van de gewijzigde verantwoordingsinzichten binnen de Rijksoverheid. Voor de volledigheid zijn in bovenstaand overzicht ook opgenomen de door het ministerie van Defensie en het ministerie van Economische Zaken betaalde bedragen in het kader van de CDP (respectievelijk € 10,5 miljoen en € 82,8 miljoen). Het overzicht omvat geen apparaatskosten en geen gerelateerde projecten.

Opgemerkt wordt dat het gepresenteerde bedrag in de kolom "betaald t/m 2008" voor een aantal projectonderdelen afwijkt van het bedrag dat in de jaarrapportage over 2008 is opgenomen. In 2008 heeft het ministerie van Defensie een nieuw systeem voor het voeren van de begrotingsadministratie in gebruik genomen. Naar aanleiding van de conversie naar dit nieuwe systeem zijn in 2009 onjuistheden ontdekt. In bovenstaand overzicht zijn de noodzakelijke administratieve correcties verwerkt. Het projectonderdeel "voortgezette verwervingsvoorbereiding" bedraagt in de jaarrapportage 2008 € 10,9 miljoen en in bovenstaand overzicht € 13,5 miljoen (verschil + € 2,6 miljoen). Het projectonderdeel "Nederlandse projecten" bedraagt in de jaarrapportage 2008 € 14,8 miljoen en in bovenstaand overzicht € 12,2 miljoen (verschil - € 2,6 miljoen).

Audit Dienst Defensie

Datum

13 april 2010

Onze referentie

BS/2010012189 en

AD/10058639